

KAROLINA ERNEST¹

Wydział Nauk Historycznych

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID 0009-0009-5975-8178

***PIĘKNO RZECZY ŚMIERTELNYCH MIJA, LECZ NIE PIĘKNO
SZTUKI. ILUMINACJE W CYSTERSKICH KODEKSACH
RĘKOPIŚMIENNYCH W POLSCE DO KOŃCA WIEKU XV.
PRZYKŁADY, CHARAKTERYSTYKA I ZNACZENIE***

***The beauty of mortal things passes, but not the beauty of art. Illuminations in
Cistercian manuscript codices in Poland until the end of the 15th century. Examples,
characteristics, and significance***

Abstract: This article examines the decoration of Cistercian manuscript codices in Poland up to the end of the 15th century, in relation to the restrictions introduced by St. Bernard of Clairvaux. It demonstrates that, despite the General Chapter's initially negative stance toward the art of illumination, such decoration was nevertheless present—albeit to varying degrees—in handwritten books. The article highlights common themes found in miniatures across both sacred and secular codices and discusses their value as archival and historical sources.

Keywords: Manuscript codices, St. Bernard of Clairvaux, painting, decoration, miniatures, illuminations

Abstrakt: Artykuł dotyczy zdobnictwa cysterskich kodeksów rękopiśmiennych w Polsce do końca wieku XV w odniesieniu do restrykcji zapoczątkowanych przez św. Bernarda z Clairvaux. Pokazuje, iż mimo początkowego negatywnego podejścia Kapituły Generalnej do sztuki iluminatorskiej była ona obecna w różnym natężeniu w księgach rękopiśmiennych. Ukazuje powszechną tematykę miniatur zarówno w kodeksach sakralnych, jak i świeckich. A także omawia ich znaczenie jako źródła archiwalnego/histerycznego.

Słowa kluczowe: Kodeksy rękopiśmienne, św. Bernard z Clairvaux, malatura, zdobnictwo, miniatury, iluminacje

¹ Karolina Ernest – mgr historii, studentka w Szkole Doktorskiej Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie z Wydziału Nauk Historycznych; e-mail: karolina.ernest00@gmail.com.

² Powszechnie znany cytat przypisywany Leonardo da Vinci.

Wstęp

Zachowane do dziś cysterskie iluminowane kodeksy rękopiśmienne w zbiorach polskich bibliotek są rzadkością³. Stanowią jedynie nikły procent wśród wszystkich znajdujących się w Polsce manuskryptów cysterskich. Z jednej strony są to importowane z zagranicy księgi (m.in. z Francji i Niemiec), a z drugiej dzieła miejscowych warsztatów pisarskich⁴.

Spśród wielu dostępnych dziedzin działalności twórczej człowieka sztuka cysterska z racji swojej specyficznej skromności, a zarazem symboliki potrafi zainteresować wrażliwego na historię sztuki odbiorcę. Subtelne zmiany, przemyślany kontekst, wzorce czerpane z otaczającej człowieka ówczesnej średniowiecznej rzeczywistości utrwalone za pomocą misternej i żmudnej pracy kopisty, iluminatora i intrologatora zachwycają nawet współczesnego badacza. Mimo rozwoju technik pisarskich i malarskich tekst i iluminacje zawarte w średniowiecznych księgach rękopiśmiennych mogą, a wręcz powinny, służyć za materiał źródłowy w zakresie poznania historii, zwyczajów oraz kanonów piękna średniowiecznych społeczeństw. Celem niniejszego artykułu jest ukazanie przesłania zawartego w iluminacjach oraz odpowiedź na pytania: Jak symbolizm zawarty w sztuce cysterskiej wpisuje się w badania historii średniowiecza? Czy w oparciu o iluminację ksiąg można poznać historię i życie codzienne mnichów cysterskich w perspektywie ówczesnej rzeczywistości?

Znamienny jest fakt, że cysterska estetyka kształtowała się na podwalinach polemiki prowadzonej przez cystersów z benedyktynami, których szarzy mnisi krytykowali za zbytne emanowanie bogactwem i przepychem. Pierwszym, który wysunął postulaty przejawiające się w nieufności do czci obrazów i wszelkiej bogatej ozdoby kościołów, był św. Bernard z Clairvaux (zw. także „opatem z Jasnej Doliny”, „Doktorem Miodopłynnym”). Poświęcił on swoje całe życie rozważaniu i spisywaniu zasad ascetycznych, które według niego były możliwie najbardziej doskonałe w oczach Wszechmogącego Boga. W jednym z traktatów-korespondencji św. Bernarda (1090-1153) do irlandzkiego opata Malachiasza z Armagh (1094-1148) zawartym w *Apologii*⁵ opracowanej w latach 1125-1127 opat z Jasnej Doliny wyraźnie wyznaczył kierunki, jakimi powinien iść każdy mnich cysterski chcący zjednoczyć się

³ Polskie malarstwo miniaturowe znane jest przede wszystkim z zachowanej i przebadanej już przez polskich badaczy biblioteki klasztornej cystersów pelplińskich. Najstarsze zachowane w niej księgi iluminowane sięgają proveniencją opactwa w Bad Doberan, jest to m.in. XIII-wieczna Biblia. Charakterystyczną ich cechą są inicjały plecionkowe, roślinne, a także niekiedy zoomorficzne. Nierzadko w księgach pojawiają się sceny figuralne, ale jest ich zdecydowanie mniej. Zob. m.in. *Rękopisy i inkunabuły cystersów pelplińskich. Katalog wystawy*, red. J. Grzeszewski, Pelplin 1998; M. Marszałkowski, *Średniowieczne kodeksy iluminowane z cysterskiego skrytorium w Pelplinie. Problematyka zabytkoznawcza: Praca doktorska*, t. 1, https://www.academia.edu/45488661/%C5%9Aredniowieczne_kodeksy_iluminowane_z_cysterskiego_skrytorium_w_Pelplinie_Problematyka_zabytkoznawcza_TOM_1, (dostęp 7.09.2023).

⁴ Zofia Rożanow była zdania, że duża część polskich kodeksów cysterskich wywodząca się z XIII i XIV wieku była produktem lokalnych skrytoriów. Badaczka tezę tę udowodniła na przykładzie manuskryptów pelplińskich, gdzie dostrzegła cechy charakterystyczne w sposobie dekorowania ksiąg, tj. skromne ornamenty. Zob. Z. Rożanow, *Ikografia rękopisów biblioteki cystersów w Pelplinie, a ich gatunki literackie*, w: *Treści dzieła sztuki. Materiały z sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, red. M. Witwińska, Warszawa 1969, s. 34-36.

⁵ W *Apologii*, oprócz szerokiej krytyki obyczajowości mnichów wynikającej z rozluźnienia zasad życia zakonnego, wiele słów św. Bernard poświęcił piętnowaniu sztuki cysterskiej w zespołach klasztornych (m.in. w rozdziale „O obrazach i rzeźbach, złocie i srebrze w klasztorach”). Napomnienia na przemian z negacją postawy mnichów ukazują w szerokiej perspektywie kształt życia cysterskiego zgodnego z liturgią, aktami prawnymi i wypracowaną tradycją. Por. *Święty Bernard z Clairvaux. Apologia. O nawróceniu. Życie świętego biskupa Malachiasza*, tłum. S. Kiełtyka, A. Maciąg, red. B.A. Grenz, Skoczów 2007.

duchowo z Bogiem. Dzieło to stanowi źródło, które w późniejszych latach wielokrotnie było respektowane przez Kapitułę Generalną, która na jego podstawie tworzyła i nowelizowała ustawy m.in. poświęcone sztuce w klasztorach cysterskich. Przykładowo w jednej z pierwszych ustaw z roku 1134 ustalono, że kodeksy nie powinny być iluminowane ani bogato oprawiane, a z okien należy usunąć wielobarwne witraże na rzecz tych wykonanych z jednobarwnego – białego szkła⁶. Jakkolwiek rozporządzenia te były przestrzegane za życia opata z Jasnej Doliny, to po jego śmierci zaczęły odchodzić w zapomnienie (co ostatecznie nastąpiło w 2. poł. XIII w.), czego przykładem może być tworzenie przez skryptorów monochromatycznych ornamentów abstrakcyjno-geometrycznych oraz floralnych (zob. m.in. *Grande Bible de Clairvaux*, syg. 27136).

Dekoracje średniowiecznych cysterskich kodeksów rękopiśmiennych obejmują miniatury, barwne bordiury, stylizowane inicjały, floratury, a także całostronicowe sceny figuralne. Zasadniczo celem takich iluminacji było zilustrowanie tekstu lub jego części, bądź też zwykłe ozdobienie karty. W dziełach sakralnych zdecydowana ich część pełniła funkcję uzupełniającą, w tekstach zaś świeckich i encyklopediach przede wszystkim funkcję zdobniczą. Dla odbiorcy kodeksu świeckiego liczyła się bowiem informacja, a nie „piękna ozdoba iluminacja”. Co warto jednak zaznaczyć, Alicja Karłowska-Kamzowa twierdziła, że mimo funkcji zdobniczej księgi te mogły akcentować ważne informacje, uzupełniać wiedzę (np. z zakresu anatomii), a także niekiedy mogły być komentarzem miniaturzysty do wybranej partii tekstu⁷.

Iluminacje cysterskie

W ramach badań nad tematyką artykułu korzystano z dostępnych źródeł, a szczegółowej analizie poddano jedenaście zapisanych w języku łacińskim kodeksów rękopiśmiennych. Księgi te, o zróżnicowanej tematyce sakralnej oraz świeckiej, przechowywane są w następujących miejscach: Biblioteka Narodowa (1), Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego (7), Biblioteka Książąt Czartoryskich (1), Biblioteka Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (1) oraz Biblioteka Diecezjalna im. bp. Jana Bernarda Szłagi w Pelplinie (1). Reprezentują one w swej treści różnorodną tematykę. Są to zdobione: graduały (5), antyfonarz (1), mszał (1), prawo kanoniczne (1), „Moralia Grzegorza Wielkiego” (1), Opera Wergiliusza (1) oraz Progностyk Pseudo-Galena (1), które zachwycają pięknem współczesnego odbiorcę. Wybrane kodeksy rękopiśmienne przedstawiono w sposób chronologiczny. Obejmują one wieki: XIII, XIV oraz XV.

Najstarszy jest graduał cysterski (syg. Rps 12496 IV⁸) spisany pomiędzy 1201-1300 r. prawdopodobnie na terenie dzisiejszego Śląska⁹, oryginalnie w języku łacińskim (choć warto zaznaczyć, że kilka słów zostało zapisanych w języku polskim). Przez dłuższy czas

⁶ J.M. Canivez, *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1768*, t. 1, Louvain 1933-1947, Statuta 1134, s. 17-18.

⁷ Por. A. Karłowska-Kamzowa, L. Wetesko, J. Wiesiołowski, *Średniowieczna książka rękopiśmienna jako dzieło sztuki. Katalog wystawy*, Poznań 1993, s. 18.

⁸ *Graduale cisterciense*, Biblioteka Cyfrowa Polona, syg. Rps 12496 IV, Śląsk ok. 1201-1300 r., <https://polona.pl/item-view/0a7acabe-d371-44b5-8a06-092747c822a6?page=0> (dostęp 15.02.2025).

⁹ Podstawowe dane o kodeksach (m.in. język, miejsce przechowywania itd.) ujęte zostały w opisach bibliograficznych umieszczonych na konkretnych stronach internetowych bibliotek cyfrowych, stąd we wstępie do każdego analizowanego kodeksu oparto się o te dane celem krótkiego opisanie poszczególnych ksiąg rękopiśmiennych.

znajdował się on we lwowskiej bibliotece fundacyjnej hrabiego Wiktora Baworowskiego (1826-1894), jednakże po II wojnie światowej (podobnie jak wiele innych rękopisów) trafił do Biblioteki Narodowej, gdzie jest przechowywany do dziś¹⁰. Dzieło to uważa się za jedno z najstarszych i najcenniejszych polskich manuskryptów.

Rękopis zasadniczo nie posiada żadnych wielokompozycyjnych miniatur figuralnych, niemniej jednak można w nim wyróżnić szesnaście inicjałów ornamentalnych (wkomponowanych w słowa: „A”d; „P”uer; „E”sse; „D”omine; „R”esurrexi; „V”iri; „S”piritus; „B”enedicta; „E”tenim; „S”uscipimus; „O”c ventre; „N”unc; „G”audeamus; „B”enedicite; „G”audeamus; „T”erribilis) o niezwykle imaginatywnej tematyce zoomorficznej (smoki, węże, ptaki, pół ludzie i pół zwierzęta) i floralnej (m.in. stylizowany liść akantu) łączącej ze sobą wymyślne elementy abstrakcyjno-geometryczne o bogatej paletce kolorów z dominacją barw: niebieskiej, czerwonej i zielonej oraz kilkadziesiąt inicjałów kaligraficznych w kolorach błękitu i czerwieni. Nie brak w graduale, podobnie jak w innych cysterskich kodeksach rękopiśmiennych, czerwonych podkreśleń (tj. rubryk) ważnych akapitów lub słów w tekście.

Kolejnym kodeksem, równie starym jak pierwszy, jest *Graduale [cum notis choralibus]* (syg. Mf. 2796¹¹). Został spisany pomiędzy 1280-1290 r.¹² Proweniencją sięga on biblioteki klasztornej opactwa cysterskiego w Henrykowie na Śląsku, o czym świadczy zapis: *Liber Beatissima Virginis Mariae in Henrichau. Bibliotheca in scriptus 1729*¹³. Obecnie znajduje się w oddziale rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu (BUWr).

Bogato iluminowany *Gradual* zawiera zasadniczo wszystkie elementy zdobnicze (poza całostronicowymi miniaturami) – floratury, bordiury, rubrykowanie oraz ornamentalne inicjały. Spośród stosunkowo wielu inicjałów kaligraficznych wyróżnić należy trzynaście złożonych inicjałów figuralnych zdobionych floraturą lub będących częścią bordiury, a są to:

- Inicjał „A” wkomponowany w słowa *Ad te levavi animam meam*, będący częścią bordiury – miniatura przedstawia zwiastowanie Pańskie. Ponadto u dołu bordiury w lewym rogu karty namalowano króla modlącego się poza świątynią¹⁴.
- Inicjał „P” wkomponowany w słowo *Puer* – ilustracja ukazuje dzieciątka Jezus w żłobie (narodziny Jezusa Chrystusa)¹⁵.
- Inicjał „E” wkomponowany w słowo *Ecce* – obraz przedstawia pokłon Trzech Króli¹⁶.

O ile było możliwe uzyskanie not proveniencyjnych, zostało to przedstawione we wstępie każdego analizowanego kodeksu rękopiśmiennego w oryginalnej formie, tj. w języku łacińskim.

¹⁰ Nieliczne wzmianki o graduale cysterskim znajdują się w kilku pozycjach naukowych, por. *Nad złoto droższe. Skarby Biblioteki Narodowej*, red. H. Tchórzewska-Kabata, Warszawa 2000, s. 46-47; J. Pikulik, *Polskie graduały średniowieczne*, Warszawa 2001, passim.

¹¹ *Graduale (cum notis choralibus)*, BUWr, syg. Mf. 2796, ok. 1280-1290 r., <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/18319/edition/47802> (dostęp 15.02.2025).

¹² Warto wspomnieć, że do dziś trwa spór o datację graduale (np. Alicja Karłowska-Kamzowa była zdania, że został on spisany pod koniec wieku XV), niemniej jednak powszechnie przyjmuje się, że dzieło to zostało spisane pod koniec wieku XIII. Por. A. Karłowska-Kamzowa, *Gotyckie rękopisy iluminowane na Śląsku (do 1450 r.)*, w: *Średniowieczna kultura na Śląsku. Zbiór materiałów sesji naukowej [...] Brzeg 18-19 X 1974*, red. R. Hecka, Wrocław 1977, s. 114; M. Borkowska, *Kult liturgiczny św. Urszuli w Polsce od XVI w.*, „Roczniki Humanistyczne”, 14/1966, nr 2, s. 123; E. Kloss, *Die schlesische Buchmalerei des Mittelalters*, Berlin 1942, s. 200-201.

¹³ *Graduale (cum notis choralibus)*, k. 1r.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*, k. 13r.

¹⁶ *Ibidem*, k. 15r.

- Inicjał „D” wkomponowany w słowo *Domine* – miniatura ukazuje Jezusa Chrystusa jako człowieka podróżującego do Jerozolimy na osiołku¹⁷.
- Inicjał „R” wkomponowany w słowo *Resurrexi*, będący częścią bordiury – ilustracja przedstawia powstającego z grobu Jezusa Chrystusa (zmartwychwstanie). Ponadto u dołu bordiury w lewym dolnym rogu namalowano ciekawą scenę ukazującą zdeformowane stworzenie (pół człowieka, pół zwierzę) piekące na ogniu węża¹⁸.
- Inicjał „V” wkomponowany w słowo *Viri* – obraz ukazuje wniebowstąpienie Pańskie¹⁹.
- Inicjał „S” wkomponowany w słowo *Spiritus* – miniatura przedstawia zesłanie Ducha Świętego (symbol – biały gołąb)²⁰.
- Inicjał „E” wkomponowany w słowo *Etenim* – ilustracja ukazuje prześladowanego człowieka przez bezbożnych podczas modlitwy²¹.
- Inicjał „S” wkomponowany w słowo *Suscepimus* – obraz przedstawia miłosiernego Jezusa Chrystusa jako dziecię pośrodku świątyni²².
- Inicjał „G” wkomponowany w słowo *Gaudeamus* – miniatura ukazuje Jezusa i Maryję podczas rozmowy (najpewniej w ten sposób iluminator przedstawił wniebowzięcie Najświętszej Marii Panny)²³.
- Inicjał „B” wkomponowany w słowo *Benedicite* – ilustracja przedstawia anioła podczas walki z zięjącym ogniem smokiem²⁴.
- Inicjał „G” wkomponowany w słowo *Gaudeamus* – obraz ukazuje Jezusa i apostołów głoszących Ewangelię²⁵.
- Inicjał „T” wkomponowany w słowo *Terribilis* – miniatura przedstawia dwóch świętych głoszących słowo Boże²⁶.

Następnym w kolejności analizowanym kodeksem jest *Mszal z cysterskim kalendarzem liturgicznym* (syg. 1552 IV Rkps²⁷). Został spisany ok. 1300 r. w Nadrenii, a obecnie znajduje się w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie.

W kodeksie dominują barwy błękitu i czerwieni, zdobienia mają przeważnie charakter abstrakcyjno-geometryczny. W *Mszale* znajduje się aż sześć inicjałów figuralnych, jeden inicjał z ornamentem zoomorficznym oraz jedna miniatura całostronicowa, która przedstawia ukrzyżowanie Jezusa Chrystusa – najczęstszy motyw chrystologiczny spotykany w sztuce chrześcijańskiej, a znany co najmniej od I. poł. V w. Przybity do krzyża Jezus w mandorli ukazany został w otoczeniu postaci biblijnych²⁸ i aniołów na jednobarwnym – złoto-miedzianym

¹⁷ Ibidem, k. 61r.

¹⁸ Ibidem, k. 75v.

¹⁹ Ibidem, k. 88r.

²⁰ Ibidem, k. 91v.

²¹ Ibidem, k. 115v.

²² Ibidem, k. 127r.

²³ Ibidem, k. 159r.

²⁴ Ibidem, k. 165v.

²⁵ Ibidem, k. 167r.

²⁶ Ibidem, k. 170r.

²⁷ *Mszal z cysterskim kalendarzem liturgicznym*, Biblioteka Książąt Czartoryskich, syg. 1552 IV Rkps, Niemcy ok. 1300 r., <https://cyfrowe.mnk.pl/dlibra/publication/17187/edition/16932/content> (dostęp 15.02.2025).

²⁸ Najczęściej spotykanymi postaciami biblijnymi w obrazach przedstawiających scenę ukrzyżowania Jezusa Chrystusa są Maryja i Jan Ewangelista. Niemniej jednak, nierzadko obok krzyża spotkać można Marię Magdalenę, św. Weronikę, Marię Kleofasową czy św. Longina.

tle. Atrybuty w postaci księgi i miecza wskazują najogólniej, że postać kobiety przedstawiona po lewej stronie Chrystusa jest świętą Kościoła katolickiego. Można przypuszczać, że jest nią św. Katarzyna Aleksandryjska, którą w starszej ikonografii przedstawia się z mieczem i księgą (powszechnie znane inne atrybuty św. Katarzyny Aleksandryjskiej to m.in. anioły, pierścień, koło, gałązka palmowa). Po prawej stronie Jezusa ukazany został prawdopodobnie Marek Ewangelista – wskazywać na to może lew wmalowany tuż u podnóży krzyża²⁹. Wydaje się, że krucyfiks przedstawiony jest jako drzewo życia, u którego szczytu miniaturzysta wkomponował emblematyczne przedstawienie białej gołębic (symbol Ducha Świętego, pokoju i łagodności) karmiącej młode³⁰.

Dekoracyjne inicjały figuralne (o malarskim motywie chrystologicznym i maryjnym, łączącym ze sobą wymyślne ornamenty zoomorficzne i floralne) wkomponowane w konkretne części tekstu bezpośrednio nawiązują do niego tematyką. W tekście wyróżnić należy:

- Inicjał „R” wkomponowany w słowo *Resurrexi* – obraz ukazuje zmartwychwstałego Jezusa Chrystusa, u stóp którego iluminator wmalował trzech strażników³¹.
- Inicjał „U/V” wkomponowany w słowo *Viri* – miniatura przedstawia unoszącego się na tle obłoków Jezusa Chrystusa (wniebowstąpienie) witanego przez dwóch aniołów. U stóp Chrystusa autor wkomponował trzynastu świętych³².
- Inicjał „S” wkomponowany w słowo *Sititus* – ilustracja przedstawia zesłanie Ducha Świętego (symbol – gołębic), które miało miejsce w dniu Pięćdziesiątnicy zmartwychwstania Jezusa Chrystusa³³.
- Inicjał „T” wkomponowany w słowa *Te igitur* rozpoczynające kanon Mszy Świętej – obraz przedstawia kuszonego przez węża (symbol szatana) duchownego w mandorli podczas Liturgii Eucharystycznej³⁴.
- Inicjał „G” wkomponowany w słowo *Gaudeamus* – miniatura przedstawia wniebowzięcie Najświętszej Marii Panny³⁵.
- Inicjał „G” wkomponowany w słowo *Gaudeamus* – ilustracja ukazuje niepokalane poczęcie Jezusa Chrystusa³⁶.

Innym, również wiekowym kodeksem, jest *Graduale Cisterciense de tempore et de sanctis per annum* (syg. Mf. 2795³⁷). Został spisany ok. XIII w. Proweniencją sięga biblioteki klasztornej cystersów w Lubiążu. Obecnie znajduje się w oddziale rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu (BUWr).

Pośród stosunkowo bardzo wielu inicjałów kaligraficznych przedstawianych zwykle w barwach błękitu i czerwieni w dziele tym znajduje się kilka iluminowanych inicjałów

²⁹ Por. J. Marecki, L. Rotter, *Jak czytać wizerunki świętych. Leksykon atrybutów i symboli hagiograficznych*, Kraków 2009, passim.

³⁰ Więcej na temat drzewa życia (zw. również drzewem kosmicznym), zob. B. Szczepanowicz, *Atlas roślin biblijnych. Pochodzenie, miejsce w Biblii i symbolika*, Kraków 2004, s. 272; H. Galera, *Morfologia a symbolika drzew*, „Nauka”, 2/2007, s. 117-129.

³¹ Por. *Mszal z cysterskim kalendarzem liturgicznym*, k. 6r.

³² Ibidem, k. 20v.

³³ Ibidem, k. 26v.

³⁴ Ibidem, k. 66r.

³⁵ Ibidem, k. 109r.

³⁶ Ibidem, k. 116v.

³⁷ *Graduale Cisterciense de tempore et de sanctis per annum*, BUWr, syg. Mf. 2795, ok. XIII w., <https://bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/18067/edition/35551/content> (dostęp 25.11.2023).

z ornamentem floralnym (m.in. stylizowanych liściem akantu), zoomorficznym i abstrakcyjno-geometrycznym. Niewątpliwie najbardziej interesujący jest inicjał „N” wkomponowany w słowo *Neque*³⁸ – nacechowany fantazją miniaturzysty nie tylko ze względu na splecione ze sobą spirale, ale również na fakt namalowanego w lewym dolnym rogu człowieka z mieczem walczącego ze zdeformowanym zwierzęciem (szatanem?).

Dalej w zestawieniu znajduje się zbiór trzech traktatów medycznych³⁹ pseudo-Galena (syg. Rps 12/II⁴⁰) spisany ok. XIII w. w Nadrenii. Dzieło to proveniencją sięga klasztoru cystersów w Pelplinie. Obecnie znajduje się w gmachu Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu.

W księdze znajdują się dwa inicjały ornamentalne (uformowane ze stylizowanych liści akantu) – jeden złożony, drugi zaś o barwie błękitnej oraz kilkadziesiąt zielono-czerwonych inicjałów kaligraficznych. Ponadto na czterech kartach pergaminowych w tekst wkomponowane zostały cztery całostronicowe miniatury (szkice) przedstawiające kolejno: króla Dawida grającego na harfie, medyka badającego chorego z wysypką (być może chorego na dżumę?), wizerunki dwóch starożytnych medyków oraz medyka uzdrawiającego chorego ziołami.

Datacja kolejnych kodeksów rękopiśmiennych sięga już wieku XIV. Pierwszym w zestawieniu jest *Graduale Cisterciense de tempore et de sanctis per annum* (syg. Mf. 2794⁴¹). Kodeks ten został spisany pomiędzy 1300-1350 r. Obecnie znajduje się on w oddziale rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu (BUWr).

W dziele tym znajduje się wiele złożonych inicjałów z ornamentem abstrakcyjno-geometrycznym w barwach błękitu, czerwieni, zieleni i żółci oraz pięć inicjałów figuralnych, które obrazem nawiązują do konkretnego akapitu tekstu, a są to:

- Inicjał „P” wkomponowany w słowo *Puer* – miniatura przedstawia narodziny Jezusa Chrystusa w Betlejem⁴².
- Inicjał „R” wkomponowany w słowo *Resurrexi* – ilustracja ukazuje zmartwychwstanie Jezusa Chrystusa (symbol – baranek)⁴³.
- Inicjał „S” wkomponowany w słowo *Spiritus* – obraz przedstawia dwóch świętych w mandorlach. Miniaturzysta przedstawił w ten sposób zesłanie Ducha Świętego. Wskazuje na to tekst oraz symboliczny gołębek⁴⁴.
- Inicjał „S” wkomponowany w słowo *Salve* – miniatura przedstawia Madonnę z Dzieciątkiem Jezus⁴⁵.
- Inicjał „G” wkomponowany w słowo *Gaudeamus* – ilustracja przedstawia wniebowzięcie Najświętszej Marii Panny⁴⁶.

³⁸ Ibidem, k. 2r.

³⁹ *Prognostica Galieni; Practica Nicolai* oraz *De indicio varie metrice et diverse curationes*.

⁴⁰ *Prognostica*, pseudo-Galenus, UMK, syg. Rps 12/II, ok. XIII w., <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/69515/edition/77162/content> (dostęp 15.02.2025).

⁴¹ *Graduale Cisterciense de tempore et de sanctis per annum*, BUWr, syg. Mf. 2794, ok. 1300-1350 r., <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/8302/edition/15942> (dostęp 15.02.2025).

⁴² Ibidem, k. 11v.

⁴³ Ibidem, k. 63r.

⁴⁴ Ibidem, k. 77r.

⁴⁵ Ibidem, k. 144r.

⁴⁶ Ibidem, k. 145r.

Następnym analizowanym kodeksem jest datowane na ok. 1. poł. XIV w. *Antiphonarium Cisterciense* (syg. Mf. 9107⁴⁷). Nota proveniencyjna wskazuje, iż co najmniej od XVIII w. wolumin był własnością biblioteki henrykowskiej na Śląsku, o czym świadczy nota: *Liber Beatissima Virginis Mariae in Henrichau Sacri Ordinis Cisterciensis. Bibliotheca in scriptus 1729*⁴⁸. Obecnie znajduje się w oddziale rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu (BUWr).

W *Antyfonarzu* wyróżnić należy wiele dekoracyjnych złożonych inicjałów z ornamentem abstrakcyjno-geometrycznym, floralnym (m.in. wkomponowanych w słowa: „A”spiciens; „E”sse; „C”anite; „H”odie; „D”omine; „Q”uadraginta; „P”ost itd.) oraz jeszcze więcej inicjałów kaligraficznych. Ponadto w dziele tym znajduje się jedna bordiura roślinna wzbogacona o motyw drolerii, a przedstawiająca nagiego człowieka siedzącego na skrawku łądygi kwiatu akantu. Warto nadmienić, iż w rękopisie występuje również kilka miejsc pozbawionych miniatur bądź inicjałów (m.in. 21v, 88v, 101r).

Kolejny jest kodeks prawa kanonicznego Monaldusa Joannesa (syg. Mf. 40422⁴⁹) spisany pomiędzy 1301 a 1400 r. Dzieło to proveniencją sięga biblioteki klasztornej cystersów w Henrykowie na Śląsku, o czym świadczy zapis: *Inscriptus Catalogo Librorum Monasterii Heinrichoviensis*⁵⁰. Obecnie znajduje się w oddziale rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu (BUWr). W dziele tym oprócz kilkudziesięciu inicjałów ornamentalnych znajduje się wyłącznie jedna miniatura przedstawiająca mnicha podczas pracy w skryptorium wkomponowana w prostą geometryczną bordiurę.

Innym, datowanym na lata 1347-1378, jest *Graduale de tempore et de sanctis* (syg. L13⁵¹). Kodeks został przepisany w skryptorium cystersów pelplińskich. Obecnie przechowywany jest w Bibliotece Diecezjalnej im. bp. Jana Bernarda Szłagi w Pelplinie⁵².

W *Graduale pelplińskim* większość kart zdobią inicjały kaligraficzne i ornamentalne w barwach błękitu i czerwieni. Najmocniej przykuwają jednak uwagę przedstawienia figuralne (w liczbie czternaście), spośród których wyróżnić można dziewięć wpisanych w inicjał, cztery miniatury marginalne i jedną miniaturę umieszczoną w kolumnie tekstu. Tematyka miniatur inicjałowych przedstawia się następująco:

- Inicjał „P” wkomponowany w słowo *Puer* – ilustracja przedstawia narodziny Jezusa Chrystusa⁵³.
- Inicjał „R” wkomponowany w słowo *Resurrexi* – obraz ukazuje witanego przez swoich uczniów zmartwychwstałego Jezusa Chrystusa⁵⁴.

⁴⁷ *Antiphonarium Cisterciense*, BUWr, syg. Mf. 9107, ok. 1301-1350 r., <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/17552/edition/46392> (dostęp 15.02.2025).

⁴⁸ *Ibidem*, k. 1r.

⁴⁹ *Summa de iure canonico*, BUWr, syg. Mf. 40422, ok. 1301-1400 r., <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/54373/edition/78198> (dostęp 15.02.2025).

⁵⁰ *Ibidem*, k. 1r.

⁵¹ *Graduale de tempore et de sanctis*, Biblioteka Diecezjalna im. bp. Jana Bernarda Szłagi w Pelplinie, syg. L13, Pelplin ok. 1347-1378, <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/86797/edition/92181> (dostęp 15.02.2025).

⁵² Na temat gradułu L13 na przestrzeni kilkudziesięciu lat pisało bardzo wielu badaczy, zob. m.in. J. Raczkowski, M. Jakubek-Raczkowska, *Pelpliński gradual L.13. Dzieło – badania – konserwacja*, Toruń 2019; J. Domasłowski, A. Karłowska-Kamzowa, A.S. Labuda, *Malarstwo gotyckie na Pomorzu Wschodnim*, Poznań 1990; *Textus et pictura*, red. M. Jakubek-Raczkowska, M. Czyżyk, Toruń 2019, s. 153-171.

⁵³ *Graduale de tempore et de sanctis*, k. 13v.

⁵⁴ *Ibidem*, k. 78v.

- Inicjał „V” wkomponowany w słowo *Viri* – miniatura przedstawia tzw. Veraikon (tzn. wizerunek Jezusa na chuście św. Weroniki)⁵⁵.
- Inicjał „S” wkomponowany w słowo *Spiritus* – ilustracja ukazuje Jezusa w niebiosach zsyłającego Ducha Świętego⁵⁶.
- Inicjał „M” wkomponowany w słowo *Michi* – obraz przedstawia świętego, który przykłada swoją lewą dłoń do rany w prawym boku Jezusa przebitego włócznią przez setnika⁵⁷.
- Inicjał „R” wkomponowany w słowo *Ros[s]a[?]* – miniatura ukazuje wyobrażenie drzewa genealogicznego Jezusa Chrystusa (tzw. drzewo Jessego)⁵⁸.
- Inicjał „N” wkomponowany w słowo *Nunc* – ilustracja przedstawia wizerunek św. Piotra (atrybut – krzyż)⁵⁹.
- Inicjał „G” wkomponowany w słowo *Gaudeamus* – obraz ukazuje wniebowzięcie Najświętszej Marii Panny⁶⁰.
- Inicjał „G” wkomponowany w słowo *Gaudeamus* – miniatura przedstawia Maryję i Jezusa w niebiosach władających wspólnie królestwem nieba i ziemi⁶¹.

Samodzielne przedstawienia figuralne zdobiące marginalia (i jedna miniatura umieszczona w kolumnie) mają następujące motywy:

- Veraikon – wizerunek Jezusa Chrystusa na chuście św. Weroniki⁶².
- Tron Łaski (przedstawienie Trójcy Świętej)⁶³.
- Klęczący mnich podczas modlitwy⁶⁴.
- Madonna z Dzieciątkiem Jezus⁶⁵.
- Św. Bernard zasiadający na tronie⁶⁶.

Następnym w kolejności kodeksem są *Moralia Grzegorza Wielkiego* (syg. Mf. 8995⁶⁷) spisane pomiędzy 1351-1423 r. we Włoszech. Dzieło to proveniencją sięga biblioteki klasztornej cystersów w Henrykowie na Śląsku, o czym świadczy nota: *Liber Beatissima Virginis Mariae in Henrichau Sacri Ordinis Cisterciensis, comparatus a rev. Domino Henrico Abbate anno 1685*⁶⁸. Obecnie przechowywane jest w oddziale rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu (BUWr)⁶⁹.

⁵⁵ Ibidem, k. 92v.

⁵⁶ Ibidem, k. 96v.

⁵⁷ Ibidem, k. 150v.

⁵⁸ Ibidem, k. 151r.

⁵⁹ Ibidem, k. 168v.

⁶⁰ Ibidem, k. 175r.

⁶¹ Ibidem, k. 183r.

⁶² Ibidem, k. 17r.

⁶³ Ibidem, k. 101v.

⁶⁴ Ibidem, k. 101v.

⁶⁵ Ibidem, k. 127r.

⁶⁶ Ibidem, k. 177r.

⁶⁷ *Moralia Grzegorza Wielkiego [Expositio in Iob]*, BUWr, syg. Mf. 8995, Italia ok. 1351-1423 r., <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/20918/edition/37362> (dostęp 15.02.2025).

⁶⁸ Ibidem, k. 1r.

⁶⁹ Por. A. Karłowska-Kamzowa, L. Wetesko, J. Wiesiołowski, *Średniowieczna książka rękopiśmienna jako dzieło sztuki. Katalog wystawy*, s. 68-69.

Bogato iluminowany rękopis zawiera trzydzieści dwa złożone inicjały o motywach roślinnych, cztery bordiury abstrakcyjno-geometryczne z elementami floralnymi oraz dwa przedstawienia figuralne ukazujące wizerunek św. Grzegorza. Pierwsze z nich wpisane w inicjał „R” wkomponowany w słowo *Reveren* przedstawia papieża Grzegorza Wielkiego na tronie odbierającego od pisarza księgę, drugie zaś obrazuje Ojca Świętego podczas pracy w skryptorium. Obie miniatury są częścią bordiury stylizowanej liśćmi akantu, która zawiera ciekawy ornament maskowy (tzw. maskarony).

Ostatnim kodeksem w zestawieniu jest *Opera* (syg. Mf. 2833⁷⁰) Wergiliusza spisana ok. 1432 r. Dzieło to proveniencją sięga biblioteki klasztornej cystersów w Henrykowie na Śląsku, o czym świadczy zapis: *Liber Beatissima Virginis Mariae in Henrichau I[6]93?*⁷¹. Obecnie przechowywane jest w oddziale rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu (BUWr).

Dekorację rękopisu stanowią wkomponowane we floralną bordiurę trzy przedstawienia figuralne oraz trzynaście inicjałów o motywie roślinnym. Miniatury te obrazem nawiązują do tekstu poszczególnych ksiąg. Pierwsza z nich przedstawia sielankę dwojga ludzi pod drzewem bukowym (księga pasterska), druga ilustracja wpisana w słowo „O”b ukazuje mężczyznę podczas uprawy roli (pierwsza księga georgików), trzecia zaś miniatura wkomponowana w słowo „A”t przedstawia duchownego podczas spisywania listu/dokumentu [?] (pierwsza księga snów).

Podsumowanie

Sprowadzeni do Polski w XII w. cystersi, obok benedyktynów, odegrali dla kultury książki rękopiśmiennej ogromną i znaczącą rolę. Zaopatrzeni uprzednio przez opactwo macierzyste (a także w wielu przypadkach przez fundatora lub dobrodzieja) w paramenta kościelne, w tym i księgi, posiadali znaczne księgozbiory⁷² (do dziś uważane za niebywałą kopalnię źródłową materiałów historycznych)⁷³. Nowo fundowane opactwo nie mogło zostać zatwierdzone, dopóty dwunastu mnichów z trzynastym opatem na czele nie zagospodarowało miejsc m.in. dla ksiąg. Istnieć zatem musiały biblioteki (mniejsze lub większe), w których przechowano cenne kodeksy rękopiśmienne czy to nabywane⁷⁴ w różny sposób, czy przepisywane. Jest to uzasadnione także tym, że reguła zakonu nakazywała mnichom ciągłe dokształcanie się i kultywowanie nauki (w 1335 r. papież Benedykt XII nałożył na cystersów obowiązek

⁷⁰ *Opera*, Vergilius Mario Publius, BUWr, syg. Mf. 2833, ok. 1432 r., <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/19378/edition/48582/content> (dostęp 15.02.2025).

⁷¹ *Ibidem*, k. 1r.

⁷² Jedna z najstarszych i najlepiej zachowanych księżnic cysterskich znajduje się w Mogile. Jej zbiory sięgają roku 1226. Por. H. Batorowska, *Z dziejów biblioteki klasztoru OO. Cystersów w Mogile od jej zarania do początku XVIII w.*, „Prace Bibliotekoznawcze”, 1985, nr 2, s. 31-59.

⁷³ Zob. R. Witkowski, *Ars scribendi w opactwach cysterskich na Pomorzu w średniowieczu*, w: *Biblioteki i skryptoria cysterskie na Pomorzu. Pelplin 23-25 maja 2008*, red. A. Słyszewska, A. Nadolny, A. Wałkówski, Pelplin 2010, s. 28.

⁷⁴ Zasób bibliotek klasztornych powiększano nie tylko przez przepisywanie ksiąg w skryptoriach, ale także dzięki darowiznom, legatom testamentowym czy zakupom. Na przykładzie zachowanych not proveniencyjnych w bibliotece szczyrzyckiej Jolanta M. Marszalska wyróżniła trzy grupy ofiarodawców: zakonnicy – głównie opaci i przeorzy, księża diecezjalni i przedstawiciele innych zakonów oraz osoby świeckie. Por. J.M. Marszalska, *Darowizny, legaty testamentowe i inne sposoby nabywania ksiąg do biblioteki cystersów w Szczyrcy w okresie staropolskim*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 103/2015, s. 179-196.

studiów). Do połowy XIV w. w Polsce istniało 26 opactw cysterskich, przy których funkcjonowały przyklasztorne skrytoria, w których przepisywano, kopiowano i iluminowano księgi⁷⁵.

Zgodnie z cysterskim ustawodawstwem określającym zakładanie nowych opactw, mnichów uprzednio zaopatrywano w niezbędne do funkcjonowania klasztoru i kościoła księgi, w tym także w Regulę. Z czasem, jak wskazywał Edward Potkowski, zakon został zobligowany do posiadania księgozbioru, w którego skład wchodziły następujące pozycje: Mszał – jedna z najważniejszych ksiąg liturgicznych zawierająca teksty modlitw, czytań i śpiewów; Epistolarz – niezbędna księga do odprawiania Mszy św. zw. epistolą. Często zawierała fragmenty z Pisma św. czy listów apostoelskich; Ewangeliarz – nierzadko bardzo ozdobna, iluminowana księga liturgiczna zawierająca perykopy z czterech Ewangelii; Kolektarz – księga zawierająca kolekty, tj. modlitwy kapłańskie kończące wstępny obrzęd Mszy św.; Graduał – księga liturgii mszalne zawierająca śpiewy mszalne, w której skład wchodziły części stałe Mszy św., tj. *Kyrie, Gloria, Credo, Sanctus, Benedictus, Agnus Dei*, a także części zmienne, m.in. introit; Antyfonarz – księga liturgiczna zawierająca zbiór tekstów śpiewanych przez chór (antyfon); Hymnariusz – księga zawierająca zbiór hymnów; Psalterz – podstawowa księga liturgiczna zawierająca tekst Księgi Psalmów. W psalterzu wyróżnia się dwa typy iluminacji: dosłowną (odnoszącą się do konkretnych wersów) oraz historyczną (często przedstawiającą postać króla Dawida bądź Jezusa Chrystusa); Lekcjonarz – księga zawierająca czytania biblijne lub liturgię godzin; Kalendarz liturgiczny – zamieszczony zwykle na początku ksiąg liturgicznych – zawierał stały wykaz świąt i wspomnień⁷⁶.

Oprócz wyżej wymienionych ksiąg, służących do głośnego czytania (m.in. podczas liturgii godzin czy Mszy św.), z czasem cystersi zaczęli gromadzić inne księgi, które służyły im do cichego czytania. Były to głównie teksty literackie, filozoficzne, teologiczne, prawnicze (prawo kanoniczne i cywilne), przyrodniczo-medyczne (np. receptury medyczne, teksty: rolnicze, sadownicze, astronomiczne, astrologiczne czy geometryczne), a także historiograficzne⁷⁷.

Tematyka zachowanych do czasów współczesnych dekoracji malarskich cysterskich kodeksów rękopiśmiennych jest stosunkowo różnorodna. Obok powszechnie malowanych symboli chrześcijańskich, takich jak krzyż, postacie świętych przedstawionych w sposób realistyczny lub emblematyczny (najczęściej pojawiającymi się postaciami w księgach są apostołowie oraz patroni zakonu – św. Bernard z Clairvaux oraz św. Benedykt z Nursji) czy także scen maryjnych i chrystologicznych (m.in. zwiastowanie, narodziny Jezusa Chrystusa, ukrzyżowanie, zmartwychwstanie, wniebowstąpienie, wniebowzięcie, sąd ostateczny, drzewo Jessego itd.), w manuskryptach można wyróżnić także sceny świeckie – zależne w dużej mierze od tematyki i rodzaju rękopisu. Jednymi z bardziej powszechnych motywów wykorzystywanych przez ówczesnych miniaturzystów w kodeksach świeckich były sceny rodzajowe: medycy podczas pracy z pacjentami, mnisi spisujący księgi w skrytoriach itd., w zielnikach zaś sceny ilustrujące rośliny i ich przekroje. Zachowane iluminacje książkowe

⁷⁵ Por. A.M. Wyrwa, *Podróże cystersów oraz idea, organizacja i promocja szlaku cysterskiego w Polsce*, w: *Studia Periegetica*, red. A.M. Wyrwa, Poznań 2008, s. 95-97.

⁷⁶ E. Potkowski, *Kultura piśmienna cystersów*, w: *Pelplin. 725 rocznica powstania opactwa cysterskiego*, red. D.A. Dekański, Pelplin-Tczew 2002, s. 87-89.

⁷⁷ Warto podkreślić, że biblioteki cysterskie zmieniały się wraz z przeobrażeniami samego zakonu. W wiekach średnich najczęściej spotykaną tematyką w księżnicach cysterskich była literatura łacińska, teologiczna i filozoficzna, nierzadko bardzo starannie i bogato zdobiona.

dają duże możliwości poznawcze i badawcze. Bowiem jako źródło archiwalne/historyczne, umożliwiają dzisiejszym badaczom poznanie obyczajowości, zwyczajów, polityki czy także mentalności ludzi tamtych czasów⁷⁸. Wszakże obrazy ułatwiają poznanie miejsc i życia codziennego ówczesnej społeczności czy to, jak zmieniało się jej otoczenie. Nadto badając malaturę, można dowiedzieć się, jak przypuszczalnie zmieniał się wygląd osób z poszczególnych grup społecznych, jaka panowała wówczas moda czy jak prezentowała się architektura i rzeźba miast oraz pomieszczeń. Ilustracje można badać pod wieloma aspektami, m.in. w zakresie: biografii autora, użytych materiałów, przedstawionych wydarzeń, postaci i ubiorów, architektury, wydarzeń religijnych i wiele innych. Stanowią one niezwykle interesujące źródło, którego zakres badań jest bardzo szeroki i często niedoceniany przez badaczy różnych specjalizacji.

Miniatury w sakralnych cysterskich kodeksach rękopiśmiennych pełniły przede wszystkim funkcję poznawczą i wychowawczą – objaśniały pewne fakty i wydarzenia, pokazywały, jaką drogą powinien iść każdy mnich pogrążony w lekturze (rozważanie boskich tajemnic i podążanie za nimi). Ilustracje te umożliwiają współczesnym poznanie mentalności i wrażliwości cystersów, m.in. to, jak prezentowała się ich duchowość i jej rozwój w poszczególnych wiekach. Iluminacje zaś w księgach świeckich pełniły głównie funkcję estetyczną i użytkową – przedstawiały m.in. rośliny i ich przekroje (tym samym umożliwiając dziś ich identyfikację), pokazywały, jak leczyć ludzi z określonymi chorobami (w ten sposób można poznać choroby, które dziesiątkowały cywilizacje, czy też jakie choroby były najpowszechniejsze) czy to, jak prezentowało się od wewnątrz skryptorium i pracujący w nim mnisi itd. Niewątpliwie w kontekście historii wieków średnich symbolizm zawarty w sztuce cysterskiej stanowi bardzo cenne źródło umożliwiające nie tylko zrozumienie średniowiecznej religijności, lecz także życia codziennego ówczesnego społeczeństwa.

Przedstawione powyżej przykłady „obrazów” książkowych znajdujących się w omawianych cysterskich kodeksach rękopiśmiennych zasadniczo niewiele różnią się od przedstawień europejskich (przede wszystkim zauważyć można to w pierwszych latach funkcjonowania nowo założonego opactwa)⁷⁹. Zarówno cystersi polscy, jak i cystersi europejscy posiadali księgi, w których miniatury tworzono w podobnym duchu, o podobnej tematyce (popularnej w poszczególnych epokach), niemniej jednak o nieco innej kompozycji, ekspresji i przesłaniu. Wydaje się, że polskie rękopisy XIII- i XIV-wieczne są mniej realistyczne (w porównaniu np. z francuskimi), ale równie mocno nacechowane wyobraźnią miniaturzysty. Polscy cystersi posiadali księgi z ornamentem abstrakcyjno-geometrycznym, droleryjnym i maskowym. Warto jednak zauważyć, że przełom wieków XIV i XV przyniósł decydujące zmiany w postrzeganiu świata realnego – malowane miniatury stały się mniej surrealistyczne, a bardziej pragmatyczne (autentyczne), a tym samym miały właściwą perspektywę, były precyzyjniejsze, miały gładkie kontury i cieplejszą kolorystykę. Często miniaturzystami byli mnisi obcego pochodzenia, którzy przyuczali się malarstwa książkowego w szkołach nadreńskich, czeskich, angielskich, leodyjskich czy włoskich⁸⁰. Stąd też niezwykle podobieństwo

⁷⁸ Obrazy pełnią m.in. funkcję użytkową, poznawczą, estetyczną oraz wychowawczą.

⁷⁹ Miniatury wkomponowywane m.in. w inicjały, bordiury, floratury, a także umieszczane jako odrębne przedstawienia na kolejnych kartach tekstu wykonywano z jak najdokładniejszą starannością, nierzadko nie pozbawiając ich złoceń.

⁸⁰ Zob. K. Głombowski, H. Szwejkowska, *Książka rękopiśmienna i biblioteka w starożytności i średniowieczu*, Warszawa 1983, s. 128-131, 154-156.

polskich „obrazów książkowych” do ilustracji cystersów europejskich, w których elementy zdobnicze często tworzyli ci sami artyści z zagranicy co na ziemiach polskich. Poznając bowiem techniki miniaturzystów obcego pochodzenia, artyści polscy (duchowni i osoby świeckie) czerpali od nich wzorce – w ten sposób najpewniej początkowo styl rodzimy naśladował malarstwo zagraniczne, ulegając w późniejszym czasie całkowitym przemianom.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- Antiphonarium Cisterciense*, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego (BUWr), syg. Mf. 9107, ok. 1301-1350 r., <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/17552/edition/46392> (dostęp 15.02.2025).
- Graduale cisterciense*, Biblioteka Cyfrowa Polona, syg. Rps 12496 IV, Śląsk ok. 1201-1300 r., <https://polona.pl/item-view/0a7acabe-d371-44b5-8a06-092747c822a6?page=0> (dostęp 15.02.2025).
- Graduale Cisterciense de tempore et de sanctis per annum*, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego (BUWr), syg. Mf. 2794, ok. 1300-1350 r., <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/8302/edition/15942> (dostęp 15.02.2025).
- Graduale Cisterciense de tempore et de sanctis per annum*, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego (BUWr), syg. Mf. 2795, ok. XIII w., <https://bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/18067/edition/35551/content> (dostęp 25.11.2023).
- Graduale (cum notis choralibus)*, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego (BUWr), syg. Mf. 2796, ok. 1280-1290 r., <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/18319/edition/47802> (dostęp 15.02.2025).
- Graduale de tempore et de sanctis*, Biblioteka Diecezjalna im. bp. Jana Bernarda Szlagi w Pelplinie, syg. L13, Pelplin ok. 1347-1378 r., <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/86797/edition/92181> (dostęp 15.02.2025).
- Grande Bible de Clairvaux*, Biblioteka Cyfrowa IHRT, sygn. 27136, ok. XII w., <https://bvmm.irht.cnrs.fr/consult/consult.php?reproductionId=6589> (dostęp : 15.02.2025).
- Moralia Grzegorza Wielkiego [Expositio in Iob]*, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego (BUWr), syg. Mf. 8995, Italia ok. 1351-1423 r., <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/20918/edition/37362> (dostęp 15.02.2025).
- Mszal z cysterskim kalendarzem liturgicznym*, Biblioteka Ksiąząt Czartoryskich, syg. 1552 IV Rkps, Niemcy ok. 1300 r., <https://cyfrowe.mnk.pl/dlibra/publication/17187/edition/16932/content> (dostęp 15.02.2025).
- Opera, Vergilius Mario Publius*, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego (BUWr), syg. Mf. 2833, ok. 1432 r., <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/19378/edition/48582/content> (dostęp 15.02.2025).
- Prognostica, pseudo-Galenus*, Biblioteka Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, syg. Rps 12/II, ok. XIII w., <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/69515/edition/77162/content> (dostęp 15.02.2025).
- Summa de iure canonico*, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego (BUWr), syg. Mf. 40422, ok. 1301-1400 r., <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/54373/edition/78198> (dostęp 15.02.2025).

Źródła drukowane

- Canivez J.M., *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1768*, t. 1, Louvain 1933-1947.
- Święty Bernard z Clairvaux. *Apologia. O nawróceniu. Życie świętego biskupa Malachiasza*, tłum. S. Kiełtyka, A. Maciąg, red. B.A. Grenz, Skoczów 2007.

Opracowania

- Domasłowski J., Karłowska-Kamzowa A., Labuda A.S., *Malarstwo gotyckie na Pomorzu Wschodnim*, Poznań 1990.
- Głombiowski K., Szwejkowska H., *Książka rękopiśmienna i biblioteka w starożytności i średniowieczu*, Warszawa 1983.
- Karłowska-Kamzowa A., *Gotyckie rękopisy iluminowane na Śląsku (do 1450 r.)*, w: *Średniowieczna kultura na Śląsku. Zbiór materiałów sesji naukowej Towarzystwa Miłośników Ziemi Brzeskiej i Instytutu Historycznego Uniwersytetu Wrocławskiego, Brzeg 18-19 X 1974*, red. R. Hecka, Wrocław 1977, s. 101-121.
- Karłowska-Kamzowa A., Wetesko L., Wiesiołowski J., *Średniowieczna książka rękopiśmienna jako dzieło sztuki. Katalog wystawy*, Poznań 1993.
- Kloss E., *Die schlesische Buchmalerei des Mittelalters*, Berlin 1942.
- Marecki J., Rotter L., *Jak czytać wizerunki świętych. Leksykon atrybutów i symboli hagiograficznych*, Kraków 2009.
- Marszałkowski M., *Średniowieczne kodeksy iluminowane z cysterskiego skryptorium w Pelplinie. Problematyka zabytkoznawcza: Praca doktorska*, t. 1, https://www.academia.edu/45488661/%C5%9Aredniowieczne_kodeksy_iluminowane_z_cysterskiego_skryptorium_w_Pelplinie_Problematyka_zabytkoznawcza_TOM_1 (dostęp 15.02.2025).
- Nad złoto droższe. Skarby Biblioteki Narodowej*, red. H. Tchórzewska-Kabata, Warszawa 2000.
- Pikulik J., *Polskie graduały średniowieczne*, Warszawa 2001.
- Potkowski E., *Kultura piśmienna cystersów*, w: *Pelplin. 725 rocznica powstania opactwa cysterskiego*, red. D.A. Dekański, Pelplin–Tczew 2002, s. 83-99.
- Raczkowski J., Jakubek-Raczkowska M., *Pelpliński graduał L.13. Dzieło – badania – konserwacja*, Toruń 2019.
- Rękopisy i inkunabuły cystersów pelplińskich. Katalog wystawy*, red. J. Grzeszewski, Pelplin 1998.
- Rożanow Z., *Ikonoграфия rękopisów biblioteki cystersów w Pelplinie, a ich gatunki literackie*, w: *Treści dzieła sztuki. Materiały z sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, red. M. Witwińska, Warszawa 1969, s. 33-52.
- Szczepanowicz B., *Atlas roślin biblijnych. Pochodzenie, miejsce w Biblii i symbolika*, Kraków 2004.
- Textus et pictura*, red. M. Jakubek-Raczkowska, M. Czyżyk, Toruń 2019.
- Witkowski R., *Ars scribendi w opactwach cysterskich na Pomorzu w średniowieczu*, w: *Biblioteki i skryptoria cysterskie na Pomorzu. Pelplin 23-25 maja 2008*, red. A. Słyszewska, A. Nadolny, A. Wałkowski, Pelplin 2010, s. 21-41.
- Wyrwa A.M., *Podróże cystersów oraz idea, organizacja i promocja szlaku cysterskiego w Polsce*, w: *Studia Periegetica*, red. A.M. Wyrwa, Poznań 2008, s. 87-129.

Artykuły w czasopiśmie

- Batorowska H., *Z dziejów biblioteki klasztoru OO. Cystersów w Mogile od jej zarania do początku XVIII w.*, „Prace Bibliotekoznawcze”, 1985, nr 2, s. 31-59.
- Borkowska M., *Kult liturgiczny św. Urszuli w Polsce od XVI w.*, „Roczniki Humanistyczne”, 14/1966, nr 2, s. 109-198.
- Galera H., *Morfologia a symbolika drzew*, „Nauka”, 2/2007, s. 117-129.
- Marszałska J.M., *Darowizny, legaty testamentowe i inne sposoby nabywania ksiąg do biblioteki cystersów w Szczyczycu w okresie staropolskim*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 103/2015, s. 179-196.

Załączniki

II. 1. *Graduale (cum notis choralibus)*, BUWr, syg. Mf. 2796, ok. 1280-1290 r., k. 91v

II. 2. *Mszał z cysterskim kalendarzem liturgicznym*, Biblioteka Książąt Czartoryskich, syg. 1552 IV Rkps, Niemcy ok. 1300 r., k. 66v

II. 3. *Prognostica, pseudo-Galenus*, Biblioteka Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, syg. Rps12/II, ok. XIII w., k. 62v

II. 4. *Summa de iure canonico*, BUWr, syg. Mf. 40422, ok. 1301-1400 r., k.1r

Il. 5. *Graduale de tempore et de sanctis*, Biblioteka Diecezjalna im. bp. Jana Bernarda Szłagi w Pelplinie, syg. L 13, Pelplin ok. 1347-1378, k. 177r

Il. 6. *Moralia Grzegorza Wielkiego [Expositio in Iob]*, BUWr, syg. Mf. 8995, Italia ok. 1351-1423 r., k. 1r